

becsülték az elhurcolt magyarok számát, ebből 50% civil, 219 000 fogoly nem tért vissza, 100 000 fő valószínűleg már ekkor halott lehetett. Stark Tamás a közölt adatokat elfogadja, ugyanakkor a civil lakosság arányát becsülte kevesebbre. A nyugati világ összes vezetőjéhez eljuttatták a könyvet, nagy hatást váltott ki. 1948-tól az USA megpróbálta elérni az ENSZ-nél, hogy különbizottság foglalkozzon a Szovjetunióban működő kényszermunkával. 1951-ben egy háromtagú bizottság alakult, melynek munkáját Palásthy Rezső segítette. Az 1953-ban megjelent jelentés hatására megindult a magyar foglyok hazaszállítása. Nem állítható, hogy szovjet kormány a *Fehér könyv* miatt hozta meg döntését a magyarok hazaengedéséről, de a tanulmányból jól látható, hogy az emigráció, ami módjában állt, mindent megtett a foglyok érdekében.

A kötet utolsó írása Tóth Eszter Zsófia *Magyar nők a GULÁG-on*. Ebben megismerjük a nők sorsának alakulását a lágervilágban. A téma szakirodalmából vett statisztikai adatokkal szinte pontos képet kaphatunk az elhurcolt és fogolyként tartott nők számarányáról, a hazatértek számáról. A visszaemlékezésekből kiderül, hogy a nők fizikális és verbális megalázásoknak voltak kitéve. Ugyanakkor pozitív tapasztalatokról is beszámoltak a hazatérők, melyek az orosz örökkel átélt élményeket idézik. A GULÁG-ot megjárt nőkre általánosan elmondható, hogy a megpróbáltatások testben-lélekben egyaránt megviselte mindannyiukat, de a lelki sebek örök nyomot hagytak.

A tematikai beosztáshoz kapcsolódó észrevételen kívül ki kell térni arra a hiányosságra, mely a tanulmányok legnagyobb részét érinti: mindössze két tanulmányhoz csatoltak a szerzők irodalomjegyzéket. Összességében elmondható, hogy bár az egyes tanulmányok eltérő súlypontúak és – esetenként – minőségűek, a magyarság és magyarországi németység kényszermunkatáborokba való elhurcolásának témaköre iránt érdeklődő olvasónak ajánlható a kötet. Az egyes tanulmányok nagyban hozzájárulhatnak a kérdéskörök további kutatásához, tudományos vizsgálatához.

Kocsis Annamária

STARK TAMÁS

FORRÁSOK A MAGYAR POLGÁRI LAKOSSÁG MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI ELHURCOLÁSÁRÓL

(MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 496 o. ISBN: 978-963-4160-7-62)

A közelmúltban látott napvilágot Stark Tamásnak a magyar polgári lakosság második világháború utáni elhurcolásáról szóló dokumentumgyűjteménye.¹ A szerző évtizedek óta foglalkozik a Közép- és Kelet-Európát érintő kényszerű népességmozgás történetével és a szovjet fogságba került magyarok sorsának felkutatásával. Ismerve a témában való jártasságát, valamint számos hazai és nemzetközi publikációját, felmerül a kérdés, vajon a témával kapcsolatban megtudhatunk-e még újat, eddigi ismereteinket mennyiben egészítik ki az újabb levéltári források. Az utóbbi években ugyanis számos visszaemlékezés, tanulmány és monográfia mellett több forráskiadvány is hozzájárult a kérdés mélyebb

¹ *Stark Tamás*: Az „...akkor aszt mondták kicsi robot”. – A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében. Budapest, 2017.

megismeréséhez. A téma napjainkban is aktuális, a recenziens az Országos Levéltár 1945 utáni külügyminisztériumi iratanyagának referenseként még a 2000-es évek végén (is) számos alkalommal szolgáltatott adatot a hadifogságba vagy kényszermunkára elhurcolt polgári személyekről, a közvetlen vagy távoli családtagok részére. A forrásokat minden esetben a kötetben közölt Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának iratai jelentették, mely jelzi az iratok forrásértékét. A polgári személyeket (is) sújtó kényszermunka-kötelezettség kérdése napjainkban is a történeti érdeklődés középpontjában áll. Továbbá az elhurcoltak, a jogfosztottak kárpótlását és a társadalmi emlékezet ápolását a kormányzat is feladatul szabta. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény módosítása, amely 2015. július 4-én lépett hatályba. Ennek egyik fontos része a hadiárva, hadigondozott családtag és a volt hadigyámolt járadékának a megállapítása. A jogszabály másrészt fenntartotta, hogy azokat az egyéneket tekinti hadifogollyal, akik szolgálat teljesítése közben kerültek fogságba, beleértve azokat is, akik nem katonai szolgálatot teljesítettek, tehát polgári személyként hurcolták el őket. A hivatásos katonák és a polgári személyek elhurcolása közötti egyenlőségjel azért is indokolt, mert a rendszerváltozást megelőző történetírás következetesen tagadta vagy elhallgatta a polgári lakosság tömeges deportálását a Szovjetunió légereibe. A hivatalos statisztikákban és a különböző feldolgozásokban a polgári személyeket is hadifogolyként tartották számon, osztályrészük a hadifogságban szinte azonos volt a hivatásos katonákéval. Hozzá kell tennünk, a kutatásokat és a munka elkészülését nagymértékben segítette a 2015 és 2017 közötti Gulág-emlékév, amely a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkára ítélték sorsának történetét volt hivatott feldolgozni, valamint emléküket ápolni.

Stark Tamás a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztálya tetemes forrásanyagából ad közre válogatást a kötetben, melyet egy átfogó tanulmány vezet be. Mivel a könyv alapját levéltári források adják, rendhagyó módon elsősor a kötet forrásadottságait, majd a tanulmányt mutatjuk be. A kiadvány egyik érdeme, hogy a szerző alapos történeti és historiográfiai áttekintését adja a hadifogolykérdésnek és a polgári személyek elhurcolásával kapcsolatos magyarországi és nemzetközi kutatásoknak. Különösen fontos, hogy ráirányítja a figyelmet a hazai és az oroszországi levéltári iratok kutatásának lehetőségeire és akadályaira. Mindez azért lényeges – ahogy a szerző maga is véli –, mert a fogság és a kényszermunka történetével kapcsolatos források esetében a fő kérdés továbbra is az, hogy mit mondanak a szovjet dokumentumok. Ezzel a szerző némileg előrevetíti, hogy a témával kapcsolatos hazai források „kimerülőben” vannak, további dokumentumok a 2000-es évek óta fokozatosan bezáruló orosz levéltárakban nyugszanak. Az Országos Levéltárban található eddig kiaknázatlan forrásanyag feltárása mindaddig váratott magára.

Az iratok összeállítása kapcsán felmerül a kérdés, mennyire célszerű egy dokumentumgyűjteményt mindössze egyetlen, jól körülhatárolható forráscsoportra alapozni. A dokumentumok publikálása és egyedülállósága mellett szól, hogy az iratok a családtagok kérvényein, levelein és megkeresésein túl, listák sokaságát tartalmazza az elhurcolt személyekről. Ezen adatok közvetlen forrását azok az iratok teszik ki, amelyek egy-egy település vezetői által elrendelt összeírások eredményeiről adnak jelentést. Stark Tamás a kötet végén táblázatba gyűjtve közli az elhurcolt civilek számát, mely adathalmaz szintén kizárólagosan erre a forráscsoportra épül. A szerző elismeri, hogy a táblázatban szereplő adatok pontossága és hitelessége csakis a források további tanulmányozásával ellenőrizhető. Az adatok tehát eltérhetnek az egyes települések helytörténeti kutatásánál

kapott adatoktól. Ez arra vezethető vissza, hogy a nyilvántartások sok esetben hónapokkal, akár egy évvel is az elhurcolás után készültek, a hozzátartozók által megadott adatok is becslésnek tekinthetők. A recenzens véleménye szerint a kutatás alatt és az „adatbázis” összeállításakor éppen ezért indokolt lett volna további források bevonása. Az elhurcoltakról, a hadifogolykérdésről magyar–szovjet kontextusban számos forrás található a Külügyminisztérium Szovjetunióra vonatkozó, egykor szigorúan titkos és adminisztratív iratai között. Ezt a páratlan értékű forrásanyagot a szerző a tanulmányban fel is használja. A dokumentumok talán segíthettek volna megválaszolni a még nyitott kérdéseket és kiegészíthették volna a rendelkezésre álló adatokat.

A szerző célja az egyéni helyzetek és sorsok bemutatásának hangsúlyozása volt, ezt a homogén forrásanyagot feltételezhetően nem kívánta további dokumentumok bevonásával megbontani. Az 1944. december 31-től 1949. szeptember 12-ig kronologikus rendben közölt iratok (összeírások, egyes ügyek, kérvények és azokra adott válaszevelek) viszont némileg megválaszolatlanok maradtak. A recenzens jóllehet tisztában van vele, hogy a tetemes mennyiségű forrásanyag feldolgozása rendkívül nehéz volt – a szerző kutatása még nem fejeződött be teljesen –, a források felvonultatásánál mégis hasznosnak bizonyult volna a dokumentumok „összefűzése”, az egyes esetek kifejtése. Az iratokon keresztül kirajzolódó megrázó egyéni sorsok elvarratlan szálat képeznek, ugyanis kevés esetben található kettőnél több dokumentum, amely ugyanazon ügyben keletkezett. A forrásokból nem vagy nagyon ritkán derül ki, hogy a hozzátartozók, a település előjárósága által keresett személy végül hazatért-e vagy elhalálozott. Mindez nem a szerző hibájára eredezethető, hanem a források jellegére és arra, hogy a hadifogolykérdéssel kapcsolatos adminisztrációt a szovjet fél inkább nehezíteni próbálta. A levelek jelentős hányadában tetten érhető a levélíró által megélt világháborús trauma, a személyes fájdalom kinyilvánítása, melynek kifejezése – hivatalos levélben – korábban egyáltalán nem számított bevettnek. Tekintettel a helytörténeti kutatásokra, egy-egy település esetében ma már bizonyosan felkutatható lenne az elhurcoltak közel pontos száma. Azonban településenkénti bontásban erre – például a források annotálása erejéig – a szerző nem vállalkozhatott. Fontos megjegyezni, hogy Stark Tamás, ahol tehetette, a dokumentumokat lábjegyzettel látta el, utalva más levéltárak irataira. Továbbá ki kell emelni, hogy a kötet forrásgyűjteményében a szerző reflektál a kurrens hazai szakirodalomra, valamint él a dokumentumok egymásközi keresztthivatkozásának előnyeivel. Mindezek a hadifogolykérdés kapcsán megkönnyítik a források elhelyezését és használatát.

A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály iratanyaga alapvetően három forrástípusból áll. Az egyik az elhurcoltak hozzátartozói által írt személyes és kétségbeesett hangvételű levelek csoportja, melyek címzettjei között található az osztály, a külügyminiszter, a miniszterelnök, de maga J. V. Sztálin is. Az iratok másik típusát a települési előjáróságok által készített beszámolók, listák alkotják. A források harmadik, legterjedelmesebb részét az osztályhoz érkező adatlapok adják. A levelek közül kétségkívül a legtöbbet a hozzátartozók kérvényei árulják el, ugyanis ezek az adatlapokkal ellentétben nem pusztán az elhurcolt egyén adatait tartalmazták, hanem a fogságba kerülés körülményeit, a megpróbáltatások embertelenségeit és nem utolsósorban a hozzátartozóknak a helyzettel szembeni értetlenségét. Stark Tamás konkrétan nem utal rá, de okfejtéséből kiderül: többek között ennek köszönhető, hogy az osztály léte és működése, valamint iratainak tartalma érzékenyen hatott a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok tevékeny-

ségének megítélésére. Az iratok hányatott sorsa is erre vezethető vissza. Mindazonáltal nem kérdőjelezhető meg a másik két irattípus forrásértéke sem, amelyek nagymértékben hozzájárultak a szerző több mint 400 településre kiterjedő adatbázisának elkészítéséhez. A táblázatban a szerző településenként lebontva adja meg a férfi, nő és gyermek polgári foglyok számát, ahol lehetett, közli az elhurcolás dátumát, valamint minden esetben a kapcsolódó iratok levéltári jelzetét. A források válogatásának szempontrendszere és fenti tipizálása a szerző érdeme.

A kötet átfogó tanulmányában a szerző behatóan elemzi a hadifogsággal és a kényszermunkával kapcsolatos szovjet politikát és a kényszermunkatáborok működését. Az, hogy a tanulmány témához szorosan kapcsolódó része először a szovjetunióbeli kényszermunkatáborokkal foglalkozik, segít megérteni az olvasóval a szovjet rendszer lényegét, működési mechanizmusát. Szerinte a szovjet csapatok magyarországi tevékenysége, a polgári személyek tömeges elhurcolása azért váratlanul a magyar lakosságot és a közélet szereplőit, mert nem ismerték a rendszer lényegét, amelyhez hozzátartozott az ártatlan civilek deportálása és a kényszermunka intézménye is. Hozzá kell tennünk, hogy a szovjet-orosz politikai rendszer megismerésére a két világháború közötti magyar társadalomnak reális esélye nem igazán volt. A Szovjetunióról, mint „vörös rém”-ről és ellenséges országról a lakosság csakis a keresztény-nacionalista, majd nyilas propagandából tájékozódhatott, nyilvánvalóan negatív kontextusban. Mindazonáltal igaza van Stark Tamásnak abban, ahogy tanulmányában fogalmaz, miszerint „...a szovjet politika nem a nemzetközi kapcsolatok hagyományos keretei között működött.” (42. o.)

A tanulmány másik esemőpontja a polgári lakosság elhurcolásának témája köré csoportosítható. A szerző érzékelteti, hogy Magyarország háború alatti területén a polgári lakosság nagy részének elhurcolása több hullámban történt, amelynek ürügye a „málenkij robot” és a közmunka-kötelezettség volt. A deportáltak között jelentős számban szerepeltek német nemzetiségűek vagy német hangzású névvel rendelkező személyek is. Kitelepítésük a Szovjetunió részéről egyértelműen a németység kollektív felelősségre vonását célozta. Helyzetük ellentmondásosságát és a számonkérés visszásságát mutatja a Magyar Kommunista Párt (MKP) nagymarosi szervezetének 1945. január 29-én kelt kérelme Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Ebben az MKP szervezete leírta, hogy az orosz katonai parancsnokság „névelemzéssel” állapította meg a deportáltak „magyar-sváb” nemzetiségét, de hozzá kell tennünk, hogy a helyi kommunisták sem rejtették véka alá nemtetszésüket a szovjet alakulatok falubeli tevékenysége miatt. Az MKP értesülése szerint a település közel 5000 fős lakosságából mindössze 460 fő volt a Volksbund tagja, akik a Vörös Hadsereg előretörésével elmenekültek a településről. A párt kérelme éppen a német nemzetiségű, nyilvánvalóan politikailag nem kompromittálódott falubeli németység Kál-Kápolnáról történő visszatoloncolására vonatkozott. A kommunista párt a cél érdekében levelében hangsúlyozta az illető személyek demokratikus gondolkodását és az ország újjáépítésében való szerepüket. Ez utóbbit azért kell kiemelnünk, mivel a tanulmányban talán nem kerül kellő hangsúlyozásra az elhurcoltak ipari, mezőgazdasági munkából történő kiesése, nem beszélve a szolgáltató ágazatokban (közlekedés, kereskedelem) jelentkező munkaerőhiányról. Azt is látnunk kell, hogy a tragikus egyéni sorsokon és az átélt traumákon túl a városok, községek előljárói – akik családtagjaikon keresztül maguk is nyilván érintettek voltak – elsődlegesen azt tartották szem előtt, hogy az elhurcolt polgári

személyeket az adminisztráció és a termelés érdekében szállítsák vissza lakhelyükre vagy mentesítsék a deportálás és közmunka-kötelezettség alól.

A tanulmány további részeiben a szovjetek részéről politikailag veszélyesnek ítélt és elfogott személyek elhurcolásáról, a szovjetunióbeli táborok embertelen életkörülményeiről, valamint a légervilágot túlélők hazaszállításáért tett hazai erőfeszítésekről olvashatunk. Ezt követően Stark Tamás az elhurcoltak számadatainak összevetésére tesz kísérletet a levéltári források, valamint a témában megjelent magyar és orosz nyelvű források felhasználásával. Ebben a szerző hangsúlyozza, hogy továbbra is óatosan kell kezelni a rendelkezésre álló hadifogoly-nyilvántartásokat, mivel az internáltakra és a repatriáltakra vonatkozó adatok – átfogó nyilvántartások hiányában – ellentmondásosak. Stark Tamás ezzel kimondatlanul is előrevetíti, hogy a témában még további kutatások szükségesek. A forrásgyűjteményt a Magyarországról elhurcolt civilek számadatait tartalmazó táblázat, részletes biográfia, rövidítésjegyzék és helynévmutató egészíti ki, melyet egy, a téma egészét felölelő bibliográfia tehetett volna még teljesebbé.

Összefoglalva elmondható, hogy a szerző legújabb könyvében keresztül hiteles képét adja a második világháború után deportált polgári személyek, úgynevezett málenkij-robotosok sorsáról. Munkájának legfőbb célját, miszerint a dokumentumokkal emléket kívánt állítani a meghurcolt polgári személyeknek, messzemenően elérte.

Kiss András

TÉRKÉPTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, I.

(Térképtörténeti Közlemények, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának Évkönyve, 2016. Főszerk. Pászti László. 158 o. ISSN 2560-0656)

Sokévnnyi készülődés után Pászti László, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtára vezetőjének szervezésében a magyar térképtörténeti szakma évkönyv-sorozatot indított 2016-ban nemzeti könyvtárunk kiadásában. A kezdő év szerencsésen egybeesett Lipszky János születésének 250. évfordulójával, mint ahogyan azt a főszerkesztő az *Előszó*ban megjegyzi, s ez nemcsak az évkönyv tematikáját határozta meg (némiképp), hanem méltó megemlékezésnek is teret engedett Lipszkyról és életművéről, hiszen a kiadvány mind formai, mind tartalmi szempontból kifogástalan, nagyon magas szakmai színvonalú.

Az évkönyv tanulmányai kivétel nélkül friss kutatási eredményeket tartalmaznak, a szerkesztői szándék szerint első közlésben jelentek meg, célzottan e kiadvány számára készültek. Számos hadtörténeti vonatkozása van a kilenc tanulmányt tartalmazó kötetnek. Mielőtt ezek ismertetésére rátérnék, a formai jegyeket illetően el kell mondanom, hogy nagyon szép, a térképek közlésére alkalmas kiadvánnyal gazdagodott történettudományuk. Áttekinthető tagolású a kiadvány, a térképek minősége és mérete az értelmezésre – ott, ahol nemcsak illusztrációként való közlésük, hanem forrásként való megjelenítésük ezt megköveteli – alkalmasak, élvezhetőek, több helyen szemet gyönyörködtetőek. A fotókról, egyéb képmelléletekről ugyanez mondható el.

Az íráskorát Danku György tanulmánya nyitja *A Széchényi Könyvtár Térképtárának új szerzeménye, A New Mapp of the Kingdom of Hungary and the Adjacent Countries by Phil. Lea* címmel. Egy ritka és igen értékes térképműről olvashatunk egy minden szakmai igényt kielégítő tanulmányt. A XVII. század egyik legjelentősebb angol térképké-